

Boosheid onder vrienden bij autochtoon-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse kinderen

Intensiteit, uitingvormen en gevolgen

Sheida Novin en Carolien Rieffe

SAMENVATTING

Het doel van dit onderzoek was tweeledig. Enerzijds om middels hypothetische conflictsituaties met een leeftijdgenootje inzicht te krijgen in de manieren waarop Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse kinderen hun boosheid uiten. Anderzijds om de uitingvormen binnen de groepen te interpreteren aan de hand van gevolgen voor de sociale relatie. De resultaten tonen aan dat de boosheidsintensiteit van de twee groepen niet verschilde, maar dat Marokkaans-Nederlandse kinderen minder vaak dwingend reageren dan hun autochtoon-Nederlandse leeftijdgenoten. Bovendien bleek dat Marokkaans-Nederlandse kinderen deze dwingende manier van reageren vaker associeerden met een beëindiging van de vriendschap. Dit impliceert dat voor Marokkaans-Nederlandse kinderen deze manier van reageren risicovoller is binnen vriendschapsrelaties dan voor hun autochtoon-Nederlandse leeftijdgenoten.

Inleiding

In de Nederlandse media bestaat sinds enige jaren grote belangstelling voor probleemgedrag van Marokkaans-Nederlandse jongeren, vooral als het gaat om jeugdcriminaliteit en agressief gedrag. Deze berichten dragen bij aan het beeld dat deze jongeren zich snel aangevallen voelen, boos worden en hun boosheid op een deviante manier uiten. Wetenschappelijk onderzoek naar emotie-uitingen van kinderen die opgroeien met twee culturen is echter zeer schaars. Onduidelijk is of emotie-uitingen van Marokkaans-Nederlandse kinderen verschillen met die van hun autochtone leeftijdgenoten en, indien dit het geval is, hoe de verschillen het beste begrepen kunnen worden. In het huidige onderzoek werden boosheidsintensiteit en boosheidsuitingen van Marokkaans-Nederlandse kinderen vergeleken met die van autochtoon-Nederlandse leeftijdgenoten aan de hand van hypothetische situaties. Bovendien werd in

---

Drs. S. Novin is promovendus bij de Afdeling Ontwikkelingspsychologie van de Universiteit Leiden, Postbus 9555, 2300 RB Leiden. E-mail: snovin@fsw.leidenuniv.nl.

Dr. C. Rieffe is universitair hoofddocent bij de Afdeling Ontwikkelingspsychologie van de Universiteit Leiden.

beide groepen onderzocht welke effecten kinderen dachten dat hun uitingen van boosheid zouden hebben op de vriendschapsrelatie.

Boosheid wordt in de literatuur regelmatig beschreven als een negatieve, ‘afstandelijke’ emotie (Kitayama, Markus & Kurokawa, 2000). Het tonen van boosheid wordt vaak beschouwd als ongewenst gedrag. Het zou sociale relaties op het spel kunnen zetten (o.a. Von Salisch & Vogelgesang, 2005). Het meeste onderzoek naar boosheidsuitingen richt zich dan ook op hoe boosheid verborgen wordt in dagelijkse interacties (voor een overzicht zie Kerr & Schneider, 2008). Het uiten van boosheid mag echter niet verward worden met agressie. Volgens emotietheorieën ontwikkeld vanuit een functioneel perspectief, zou het uiten van boosheid juist sociale relaties kunnen bevorderen, mits het op een gepaste manier gebeurt (Jenkins & Ball, 2000; Pellegrini, 2002). Het uiten van boosheid kan immers als adequaat worden ervaren indien er sprake is van onrecht waarvoor de ander verantwoordelijk kan worden gehouden en indien het doel is de balans in de relatie te herstellen (Rieffe & Meerum Terwogt, 2006). Zeker in een vriendschapsrelatie kan het juist op prijs worden gesteld als dergelijke gevoelens worden getoond. Dit zou voor de ander aanleiding kunnen zijn om de schade zoveel mogelijk te herstellen door op zijn minst excuses aan te bieden voor het ontstane leed.

De manier waarop boosheid geuit moet worden om een constructief effect op de relatie te hebben, wordt geleerd binnen een sociale context. Niet zelden wordt geschreven dat Marokkaans-Nederlandse kinderen zich in een complexe sociale situatie ‘tussen twee culturen’ bevinden. Dit zou mogelijk verklaren waarom leerkrachten bij Marokkaans-Nederlandse jongeren tweemaal zoveel probleemgedrag rapporteren als bij autochtoon-Nederlandse leeftijdsgenoten (Stevens e.a., 2003). Op grond van deze resultaten zou men kunnen redeneren dat boosheid mogelijk vaker op niet-constructieve, eisende of dwingende wijze wordt geuit door Marokkaans-Nederlandse kinderen dan door autochtoon-Nederlandse kinderen. Deze verklaring lijkt echter te worden weerlegd door empirisch onderzoek. Daaruit blijkt namelijk dat Marokkaans-Nederlandse kinderen hun boosheid in conflictsituaties juist minder vaak uiten dan hun autochtoon-Nederlandse leeftijdsgenoten (Novin & Rieffe, 2006). Crossculturele theorieën die verschillen in cultuurspecifieke normen en waarden benadrukken, helpen ons zulke resultaten te verklaren.

De meest bekende en gebruikte theorie in de crossculturele psychologie betreft de individualisme-collectivisme-dimensie, waarin normen en waarden over sociale relaties enerzijds en over het eigen belang anderzijds centraal staan (Markus & Kitayama, 1991; Schwartz, 2004). In meer individualistisch georiënteerde culturen, zoals Nederland, staan waarden zoals autonomie, zelfstandigheid, persoonlijke voorkeuren en meningen voorop. Het belang van normen zoals ‘jezelf kunnen zijn’, ‘assertiviteit’ en ‘vrijheid van meningsuiting’ is terug te vinden in de opvoeding van autochtoon-Nederlandse kinderen (Pels, 1991; Rispens, Hermanns & Meeus, 1996). In collectivistisch georiënteerde culturen, zoals de Marokkaanse, blijken groepsbelangen vaak belangrijker dan persoonlijke belangen. Kenmerken zoals loyaliteit, respect en groepsharmonie staan hoog in het vaandel. Deze collectieve eigenschappen blijken vooral binnen de familie of in relatie met naaste vrienden tot zijn recht te komen (bijv. Huiberts, Vollebergh & Meeus, 1999; Nabben, Yeşilgöz & Korf, 2006; Phalet, Vanlotringen &

Enzinger, 2000). Zo laat onderzoek van Pels (1998) zien dat binnen Marokkaans-Nederlandse gezinnen conformatie en sociale verantwoordelijkheid benadrukt worden.

Het is aannemelijk dat de hierboven beschreven cultuurspecifieke normen invloed hebben op het uiten van boosheid en zo voor variatie kunnen zorgen tussen kinderen met verschillende culturele achtergronden. Ouders bepalen immers in grote mate het emotiesocialisatieproces van hun kinderen, dat wil zeggen, waar, wanneer en hoe emoties geuit of verborgen moeten worden (Saarni, 1999). Het schaarse crossculturele onderzoek naar het communiceren van boosheid geeft aan dat boosheid door zowel volwassenen als kinderen minder vaak geuit wordt in culturen met meer collectivistische eigenschappen dan in culturen met meer individualistische eigenschappen, voornamelijk in het bijzijn van familie of vrienden (bijv. Bender, Spada, Seitz, Swoboda & Traber, 2007; Cole, Bruschi & Tamang, 2002; Novin, Banerjee, Dadhkah & Rieffe, 2009; Zahn-Waxler, Friedman, Cole, Mizuta & Hiruma, 1996).

Het in kaart brengen van culturele verschillen in de uiting van boosheid gaat echter verder dan te onderzoeken of boosheid wel of niet getoond wordt. Het doel van het huidige onderzoek was daarom te onderzoeken hoe boosheid geuit wordt door Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse kinderen en welke uitingsvormen invloed hebben op de sociale relatie. Er werd opzettelijk gekozen voor situaties waarbij een vriend(in) aanwezig is, omdat het belang van de 'ingroup', waar vrienden onder vallen, tussen de Nederlandse en Marokkaanse cultuur lijkt te verschillen. Vooral in het leven van Marokkaans-Nederlandse jongeren blijken vrienden een belangrijke rol te spelen (o.a. Huiberts, Meeus, Oosterwegel & Vollebergh, 2002). Bij hen vinden ze de steun die ze bij hun ouders, met hun beperkte kennis van de Nederlandse samenleving, minder vinden (Crul, 2000; Meeus, Pels & Vollebergh, 1999).

De verwachting was dat een conflictsituatie met een vriend minder boosheid zou oproepen bij Marokkaans-Nederlandse kinderen dan bij autochtoon-Nederlandse kinderen, omdat een vriend bij de 'ingroup' hoort. Het belang van de 'ingroup' schept de verwachting dat Marokkaans-Nederlandse kinderen vaker zouden rapporteren dat de vriendschap in stand blijft dan de autochtoon-Nederlandse kinderen. In lijn met verschillen in culturele belangen werd bovendien verwacht dat Marokkaans-Nederlandse kinderen minder vaak hun boosheid op een directe, minder verhullende manier zouden uiten dan autochtoon-Nederlandse kinderen. Ten slotte werden ook op een aantal punten overeenkomsten tussen beide groepen verwacht. Zo werd verwacht dat het uiten van boosheid bij beide groepen zou zorgen voor een afname van boosheidintensiteit over tijd. Tevens werd verwacht dat intensiteit van boosheid bij beide groepen gevolgen zou hebben voor het behoud van de vriendschap; een hogere intensiteit van boosheid zou leiden tot het verbreken van de vriendschap.

Methode

Participanten

Aan dit onderzoek namen in totaal 44 autochtoon-Nederlandse en 40 Marokkaans-Nederlandse kinderen deel, met een gemiddelde leeftijd van elf jaar en drie maanden met een standaarddeviatie van acht maanden. De Marokkaanse-Nederlandse kinderen

(22 jongens en 18 meisjes) behoorden allen tot de ‘tweede generatie’; minstens één ouder van de Marokkaans-Nederlandse kinderen was in Marokko geboren. Beide ouders en alle grootouders van de autochtoon-Nederlandse kinderen (18 jongens en 26 meisjes) waren in Nederland geboren. De kinderen werden geworven op vijf basisscholen in drie grote steden (Den Haag, Amsterdam en Haarlem), nadat zowel de basisschool als de ouders en kinderen over het onderzoek waren ingelicht.

Om de verschillen in sociaal-economische status beperkt te houden, vond de rekrutering van scholen in gelijksoortige wijken plaats. In drie scholen waar Marokkaans-Nederlandse kinderen geworven werden, zaten geen autochtoon-Nederlandse leeftijdsgenoten in de klas. In één school waar autochtoon-Nederlandse kinderen werden geworven, volgden geen Marokkaans-Nederlandse kinderen onderwijs. Aan de leerkrachten was voorafgaand gevraagd om kinderen met taal- of leerproblemen die de antwoorden negatief zouden kunnen beïnvloeden (bijv. door beperkte beheersing van de Nederlandse taal) niet te laten deelnemen aan het onderzoek. Van alle deelnemende kinderen was vooraf schriftelijke toestemming van de ouders verkregen.

Materiaal

Het materiaal bestond uit vier vignetten (voor een voorbeeld zie kader). Het gebruik van hypothetische situaties is in emotieonderzoek bij kinderen een veelvuldig gebruikte methode, omdat het voor kinderen makkelijker is om over emoties te redeneren aan de hand van concrete situaties dan aan de hand van een abstracte vragenlijst. Bovendien laat onderzoek naar de validiteit van hypothetische situaties zien dat het een adequate methode is om het inzicht in emotie-uitingen van kinderen te meten (Parker e.a., 2001). De situaties in het huidige onderzoek zijn al eerder in onderzoek gebruikt en gevalideerd (Rieffe & Meerum Terwogt, 2006).

In elk vignet werden de participanten als hoofdpersoon van de situatie gepresenteerd. In iedere situatie veroorzaakte een vriend een nadelig effect voor de hoofdpersoon. Voor de vrouwelijke respondenten was dit een vriendin. Bij twee vignetten gebeurde dit door het berokkenen van materiële schade, bij de andere twee door het niet nakomen van een afspraak. Dit onderscheid werd gemaakt om te onderzoeken of de antwoorden van kinderen afhankelijk waren van sociale versus materiële situaties.

In de gepresenteerde volgorde van de vignetten wisselden de twee soorten vignetten elkaar steeds af. Om misverstanden te voorkomen, werd aan het eind van elk vignet expliciet aangegeven dat de hoofdpersoon boos was. De kinderen werden geïnstrueerd om zich de gepresenteerde situaties zo goed mogelijk voor te stellen en de volgende vragen te beantwoorden:

- 1 Hoe boos zou je je voelen? (tijdstip 1)
- 2 Wat zou je tegen je vriend zeggen?
- 3 Wat zou je vriend zeggen?
- 4 Hoe boos zou je je nu voelen? (tijdstip 2)
- 5 Zou je vrienden blijven?

Eigendom wordt beschadigd¹

Samen met je vriend(in) ben je op weg naar een feest. Van je ouders heb je nieuwe kleren gekregen voor dit feest! Je hebt je mooi aangekleed en vindt dat je er leuk uitziet. Je voelt je echt lekker. Op weg naar het feest haalt je vriend een blikje cola uit zijn zak. Hij maakt het blikje op zo'n manier open dat er allemaal cola op jou komt. Je zit helemaal onder, zelfs je gezicht en je kleren. Je voelt je boos.

Scoring

De verwachte intensiteit van boosheid (vraag 1 en 4: 'Hoe boos zou je je voelen?') werd gescoord op een vijfpuntsschaal (1 = heel klein beetje; 5 = heel erg). De verbale reacties van de kinderen (vraag 2: 'Wat zou je tegen je vriend zeggen?') werden toegevoegd aan een van de drie volgende categorieën. Deze indeling komt overeen met te onderscheiden boosheidsuitingen in onderzoek bij volwassenen (Linden, e.a., 2003).

- *Passief*. Deze categorie bevatte reacties waarin het kind zijn/haar ongenoegen niet kenbaar maakte door de ander te proberen gerust te stellen of de situatie te vermijden (bijv. 'Ach geeft niet, kan gebeuren', 'Ik zou weglopen').
- *Assertief*. Deze categorie betrof reacties waarin het kind wel het ongenoegen liet blijken op een vriendelijke, doch duidelijke manier (bijv. 'Dit vind ik helemaal niet leuk, zo kan ik niet naar het feest', 'Waarom heb je dat gedaan?').
- *Eisend*. De verbale reacties van kinderen die een agressief, eisend of dwingend karakter hadden, werden in deze derde categorie gescoord (bijv. 'Ik krijg jou wel, volgende keer sla ik je', 'Hé, kijk nou wat je doet, maak het schoon, nu!').

De gerapporteerde verbale reacties van de vriend (vraag 3: 'Wat zou je vriend zeggen?') werden gescoord aan de hand van categorieën waarop men zou kunnen reageren in deze situaties:

- *Verontschuldigend*. De vriend(in) biedt zijn/haar excuses aan (bijv. 'Het spijt me').
- *Oplossend*. De vriend(in) geeft een oplossing of uitleg (bijv. 'volgende keer zal ik beter opletten' of 'ik deed het niet expres').
- *Agressief*. De vriend(in) zou de schuld bij de ander leggen, boos op de ander worden of schelden (bijv. 'Alsof ik er iets aan kon doen, de anderen wilden niet met jou gaan').
- *Vermijdend*. De vriend(in) zou weglopen.

Bij de laatste vraag (vraag 5: 'Zou je nog vrienden zijn?') werd de consequentie voor de vriendschap nagegaan. Gescoord werd of de vriendschap zou blijven bestaan.

Procedure

In een aparte ruimte op school werden de kinderen individueel geïnterviewd. De totale procedure duurde ongeveer vijftien minuten. De antwoorden van de kinderen werden op geluidsband opgenomen en later uitgeschreven. Twee beoordelaars codeerden deze transcripties vervolgens onafhankelijk van elkaar. De tussenbeoorde-

---

1. De overige vignetten zijn aan te vragen bij de auteurs.

laarbetrouwbaarheid lag bij iedere vraag boven de 80%. Indien de beoordelaars verschillende coderingen voor een antwoord gaven, werd de uiteindelijke code in onderling overleg bepaald.

Resultaten

Vraag 1 en 4. Intensiteit van boosheid op twee tijdstippen

Middels een 2 (Groep: autochtoon-Nederlands en Marokkaans-Nederlands) $\times$ 2 (Conditie: beschadiging eigendom en niet nakomen afspraak) $\times$ 2 (Tijdstip: voor en na verbale communicatie) variantieanalyse is de invloed van culturele achtergrond op intensiteit van boosheid onderzocht. De analyse toonde geen hoofd- en/of interactie-effecten voor Groep. Wel werd een significant hoofdeffect gevonden voor Conditie ($F(1,82) = 39.94, p < .001$) en Tijdstip ($F(1,82) = 136.89, p < .001$) en een interactie-effect voor Conditie $\times$ Tijdstip ($F(1,82) = 8.05, p < .01$). Beide groepen kinderen rapporteerden bozer te zijn wanneer een afspraak niet werd nagekomen dan wanneer eigendom werd beschadigd, zowel op tijdstip 1 als 2 (zie tabel 1). De intensiteit van boosheid bleek wel voor beide groepen af te nemen over tijd, ongeacht de situatie; voor de communicatie was de gerapporteerde intensiteit hoger dan erna.

Tabel 1 Gemiddelden en standaarddeviaties van intensiteit van boosheid (range 1-5) op twee tijdstippen als functie van Conditie.

	Tijdstip 1	Tijdstip 2
Beschadiging eigendom	3.49 (.97) ^{b1}	2.62 (1.14) ^{a1}
Niet nakomen afspraak	4.07 (.75) ^{b2}	3.50 (.96) ^{a2}

De letters in superscript verwijzen naar een significant verschil ($p < .001$) op rijniveau; de cijfers in superscript verwijzen naar een significant verschil ($p < .001$) op kolomniveau.

Vraag 2. Eigen verbale reactie

Om een beeld te krijgen van verbale reacties in boosheidsituaties bij de twee groepen kinderen werd gebruik gemaakt van een 2 (Groep) $\times$ 2 (Conditie) $\times$ 3 (Eigen reactie: passief, assertief en eisend) variantieanalyse. De resultaten toonden een hoofdeffect aan voor Groep ($F(1,82) = 4.98, p < .05$), dat gekwalificeerd werd door het interactie-effect Groep $\times$ Reactie ($F(2,164) = 5.13, p < .01$). Het hoofdeffect geeft aan dat de antwoorden van de autochtoon-Nederlandse kinderen vaker in meer dan één categorie gescoord werden dan die van Marokkaans-Nederlandse kinderen (resp. $M = 5.24 (2.87)$ en $M = 4.04 (2.93)$). Het interactie-effect geeft aan dat hoewel autochtoon-Nederlandse kinderen even frequent passieve en assertieve reacties rapporteerden als Marokkaans-Nederlandse kinderen, autochtoon-Nederlandse kinderen vaker op een eisende of dwingende manier hun boosheid naar hun vriend(in) zouden uiten dan hun Marokkaans-Nederlandse leeftijdsgenoten (zie tabel 2).

Tabel 2 Gemiddelden en standaarddeviaties van eigen reacties als functie van Groep.

	Passief	Assertief	Eisend
Marokkaans-Nederlands	.30 ¹ (.63)	2.64 ¹ (1.24)	1.10 ¹ (1.06)
Autochtoon-Nederlands	.45 ¹ (.60)	2.88 ¹ (1.15)	1.91 ² (1.12)

De cijfers in superscript verwijzen naar een significant verschil ($p < .05$) op kolomniveau.

Tevens werd een hoofdeffect voor Eigen reactie ($F(2,164) = 86.04, p < .001$) en een interactie-effect voor Eigen reactie $\times$ Conditie ($F(2,164) = 40.51, p < .001$) gevonden. Beide groepen kinderen zouden over alle situaties heen het meest frequent assertief reageren, gevolgd door eisende reacties en passieve reacties (zie tabel 3). In de situaties waar een afspraak niet werd nagekomen bleken passieve en eisende reacties echter even frequent gerapporteerd te worden, en in situaties waar eigendom werd beschadigd bleek er geen significant verschil tussen de frequentie van gerapporteerde assertieve en eisende reacties. Bovendien toonden de resultaten aan dat kinderen vaker assertieve reacties rapporteerden wanneer een afspraak niet werd nagekomen dan wanneer eigendom werd beschadigd, terwijl passieve en eisende reacties vaker in die laatste situatie voorkwamen.

Tabel 3 Gemiddelden en standaarddeviaties van eigen reacties als functie van Conditie.

	Passief	Assertief	Eisend
Beschadiging eigendom	.25 (.46) ^{a2}	1.10 (.77) ^{b1}	1.05 (.79) ^{b2}
Niet nakomen afspraak	.12 (.33) ^{a1}	1.65 (.65) ^{b2}	.48 (.63) ^{a1}
Totaal	.37 (.61) ^a	2.75 (1.20) ^c	1.54 (1.16) ^b

De letters in superscript verwijzen naar een significant verschil ($p < .01$) op rijniveau; de cijfers in superscript verwijzen naar een significant verschil ($p < .05$) op kolomniveau.

Vraag 3. Verbale reactie van de vriend(in)

Vervolgens werd aan de kinderen gevraagd wat de vriend(in) zou zeggen. Een 2 (Groep) $\times$ 2 (Conditie) $\times$ 3 (Reactie vriend(in): verontschuldigend, oplossend, agressief en vermijdend) variantieanalyse toonde een hoofdeffect aan voor Reactie vriend(in) ($F(3,246) = 39.96, p < .001$). Over alle situaties heen rapporteerden kinderen het meest frequent verontschuldigende en oplossende reacties. Deze reacties kwamen vaker voor dan agressieve reacties, die op hun beurt vaker werden gerapporteerd dan vermijdende reacties (zie tabel 4). Tevens toonde de analyse een interactie-effect aan voor Reactie vriend(in) $\times$ Conditie ($F(3,246) = 14.77, p < .001$).

Zoals de tabel illustreert, verschilden alle vier de reacties significant van elkaar in situaties waar eigendom werd beschadigd. De kinderen verwachtten het meest excuses van de vriend(in), gevolgd door een oplossing, agressie en vermindering. In de situaties

Tabel 4 Gemiddelden en standaarddeviaties van reacties vriend(in) als functie van Conditie.

	Verontschuldigend	Oplossend	Agressief	Vermijdend
Beschadigingseigendom	1.24 (.75) ^{d2}	.77 (.80) ^{c1}	.31 (.56) ^{b1}	.11 (.35) ^{a1}
Niet nakomenafpraak	.69 (.71) ^{b1}	1.02 (.78) ^{c2}	.48 (.61) ^{b2}	.20 (.46) ^{a1}
Totaal	1.93 (1.16) ^c	1.80 (1.33) ^c	.79 (.91) ^b	.31 (.60) ^a

De letters in superscript verwijzen naar significant verschil ($p < .01$) op rijniveau; de cijfers in superscript verwijzen naar significant verschil ($p < .05$) op kolomniveau.

waar een afspraak niet werd nagekomen, bleken de frequentie van verontschuldigende en agressieve reacties echter niet van elkaar te verschillen. Deze reacties werden vaker gerapporteerd dan vermijdende reacties en minder vaak dan oplossende reacties. Post-hocanalyses wezen bovendien uit dat oplossende en agressieve antwoorden vaker werden gerapporteerd in situaties waarin een afspraak niet werd nagekomen dan in situaties waarin eigendom was beschadigd, terwijl verontschuldigende reacties vaker voorkwamen in deze laatstgenoemde situatie. Er werden geen hoofd- of interactie-effecten voor Groep gevonden.

Vraag 5. Consequentie vriendschap

De laatste onderzoeksvraag betrefte de vraag of kinderen nog vrienden zouden zijn. Een 2 (Groep) $\times$ 2 (Conditie) variantieanalyse toonde zowel een hoofdeffect aan voor Groep ($F(1,82) = 5.40, p < .05$) als voor Conditie ($F(1,82) = 27.89, p < .001$). Autochtoon-Nederlandse kinderen gaven vaker aan dat de vriendschap zou blijven bestaan dan de Marokkaans-Nederlandse kinderen (resp. $M = 2.74 (.27)$ en $M = 2.56 (.45)$). Beide groepen kinderen rapporteerden vaker dat de vriendschap zou blijven bestaan in situaties waarin eigendom werd beschadigd dan in situaties waarin een afspraak niet werd nagekomen (resp. $M = 2.86 (.38)$ en $M = 2.45 (.63)$).

Samenhang tussen intensiteit, verbale reacties en behoud vriendschap

Om een indicatie te geven van het effect van boosheidintensiteit op het behoud van vriendschap in de twee groepen, zijn correlaties berekend (zie tabel 5). Hieruit kwam naar voren dat voor de Marokkaans-Nederlandse groep meer boosheid op tijdstip 2 een negatieve relatie vertoonde met het behoud van vriendschap. Tevens is voor beide groepen de samenhang onderzocht tussen de eigen verwachte verbale reacties en het behoud van vriendschap. Het behoud van vriendschap correleerde positief met assertieve reacties ($r = .35, p < .03$) en negatief met eisende reacties ($r = -.36, p < .03$), maar alleen in de Marokkaans-Nederlandse groep. Opvallend is dat in de autochtoon-Nederlandse groep deze relatie omgekeerd was, al was deze niet significant ($r = -.18$ ns en $r = .17$ ns, voor resp. assertieve en eisende reacties).

Tabel 5 Correlaties tussen behoud vriendschap en intensiteit en verbale reacties voor de groepen apart.

	Behoud vriendschap	
	Marokkaans-Nederlands	Autochtoon-Nederlands
<i>Intensiteit</i>		
Tijdstip 1	-.27	-.17
Tijdstip 2	-.48**	-.27
<i>Eigen reacties</i>		
Passief	-.00	-.02
Assertief	.35*	-.18
Eisend	-.36*	.17
<i>Reacties vriend</i>		
Verontschuldigen	-.12	.12
Oplossend	.22	-.07
Agressief	-.01	.12
Vermijdend	-.11	.05

* $p < .05$; ** $p < .01$

Discussie

De resultaten uit dit onderzoek geven allereerst aan dat het uiten van boosheid in een vriendschapsrelatie als constructief wordt beschouwd. De mate van boosheid zou bij beide culturele groepen afnemen na een verbale interactie over de situatie met de boosdoener. Het effect hiervan op de vriendschap bleek echter afhankelijk van de manier waarop boosheid geuit zou worden. Op dit punt kwamen enkele duidelijke groepsverschillen naar voren. Hoewel Marokkaans-Nederlandse en autochtoon Nederlandse kinderen aangaven even boos te worden in de gepresenteerde conflictsituaties, dachten de Marokkaans-Nederlandse kinderen vaker dat de vriendschapsrelatie verbroken zou worden, vooral wanneer zij zich op een dwingende of eisende manier zouden uiten. Deze manier van reageren werd dan ook minder vaak gerapporteerd door Marokkaans-Nederlandse kinderen dan door hun autochtoon-Nederlandse leeftijdsgenoten. Deze bevinding suggereert dat deze dwingende manier van reageren in een conflictsituatie minder geaccepteerd en juist risicovoller is in de Marokkaans-Nederlandse dan in de autochtoon-Nederlandse groep. Daarnaast bleek dat hoe bozer Marokkaans-Nederlandse kinderen zouden zijn na de communicatie, des te groter zij de kans achtten dat de vriendschap verbroken zou worden. Dit patroon werd niet binnen de autochtoon-Nederlandse groep gevonden.

Verklaringen voor deze bevindingen zijn echter niet eenduidig. Ten eerste kan vanuit crossculturele literatuur verondersteld worden dat het verschil in belang tussen het behoud van groepsharmonie in de Marokkaanse cultuur versus de individuele wensen

in de Nederlandse cultuur ertoe bijdraagt dat autochtoon-Nederlandse kinderen vaker dwingend zouden reageren (bijv. Cole e.a., 2002). Echter, deze verklaring wordt deels tegengesproken door de bevinding dat beide groepen boosheid in dezelfde mate zouden ervaren. Immers, indien behoud van groepsharmonie geïnternaliseerd zou zijn, kon verwacht worden dat Marokkaans-Nederlandse kinderen de situatie als minder negatief interpreteren, met als gevolg dat zij zich minder boos zouden voelen. Ten tweede zou het grotere belang van vriendschap binnen de Marokkaans-Nederlandse groep, vergeleken met de Nederlandse groep, een mogelijke verklaring voor de verschillende reacties kunnen zijn (Huiberts e.a., 2002). Ook deze gedachte lijkt te worden tegengesproken door de bevinding dat de Marokkaans-Nederlandse groep vaker de vriendschap zou beëindigen.

Een meer waarschijnlijke verklaring ligt daarom niet in het verschil in waarden, maar eerder in de gevolgen die manieren van reageren met zich meebrengen binnen beide groepen. In de autochtoon-Nederlandse groep gaven de verschillende soorten boosheidsreacties geen samenhang aan met gevolgen voor de vriendschap. Dit komt overeen met de gedachte dat culturen zoals de Nederlandse en Amerikaanse een hoge mate van tolerantie hebben voor verschillende gedragingen, terwijl in culturen zoals de Marokkaanse een vaster gedragspatroon verwacht wordt ('losse' versus 'vaste' culturen; Gelfand, Nishii & Raver, 2006). De resultaten in de Marokkaans-Nederlandse groep geven aan dat als ze dwingend zouden reageren, dit een negatief effect zou hebben op de vriendschapsrelatie. Vanuit dit perspectief is het aannemelijk dat de Marokkaans-Nederlandse groep zich minder vaak op deze manier zou uiten. Wel moet worden opgemerkt dat in de aan de kinderen gepresenteerde situaties de etniciteit van de vriend(in) werd opengelaten. Vooral de culturele achtergrond van de ander zou de verwachte reacties kunnen beïnvloeden, meer dan de culturele achtergrond van het kind zelf.

Maar waarom dachten Marokkaans-Nederlandse kinderen, in tegenstelling tot onze verwachting, vaker dat een vriendschap beëindigd zou worden dan hun autochtoon-Nederlandse leeftijdsgenoten? In lijn met de 'losse' en 'vaste' gedragspatronen kan het zijn dat Marokkaans-Nederlandse kinderen hogere eisen stellen aan een vriend dan autochtoon-Nederlandse kinderen (Crul, 2000). Wanneer een vriend hen vervolgens iets negatiefs aandoet, zou dat minder gemakkelijk getolereerd worden, waardoor het vertrouwen wordt geschaad en de vriendschap wordt verbroken. Deze gedachte komt overeen met de bevinding dat hoe meer boosheid Marokkaans-Nederlandse kinderen rapporteerden na de communicatie, des te groter de kans dat de vriendschap beëindigd zou worden. Er is vooralsnog weinig onderzoek naar verschillen en overeenkomsten in vriendschapsrelaties tussen culturele groepen.

De effecten van bepaalde uitingsvormen werden niet alleen aangetoond binnen de culturele groepen, maar tevens over de groepen heen. Zoals verwacht bleek de gerapporteerde boosheidsintensiteit te verminderen na het communiceren van de boosheid. De bevindingen dat beide groepen kinderen in de 'afpraak'situaties bozer zouden zijn, vaker assertief zouden reageren, meer oplossende en agressieve reacties zouden verwachten en minder vaak vriendschap zouden behouden dan in de 'eigendom'situaties, zou verklaard kunnen worden door de inhoud van de situaties. Het feit dat er in de vignetten gesuggereerd werd dat de beschadiging niet intentioneel ge-

beurde, terwijl de intentie bij het niet nakomen van de afspraak meer voor de hand ligt, zou hier debet aan kunnen zijn.

Wellicht kan in de toekomst hier verder naar worden gekeken door het vignetten-onderzoek uit te breiden met experimenteel onderzoek, niet in de laatste plaats omdat zelfrapportage een vertekend beeld van het werkelijke gedrag kan geven.

Tot besluit

De resultaten van dit onderzoek roepen veel vragen op, waar vervolgonderzoek rekening mee zou kunnen houden. Ten eerste zou een breed palet aan mogelijke beïnvloedingsfactoren meegenomen kunnen worden om verschillen tussen groepen te helpen verklaren. Naast kenmerken van de doelgroepen in termen van gezinsachtergrond, onderwijsniveau en soort school, kan gedacht worden aan individuele kenmerken, zoals acculturatie en persoonlijkheidskenmerken. De mate waarin Marokkaans-Nederlandse kinderen zich al dan niet oriënteren op de Nederlandse en/of de Marokkaanse cultuur zou van invloed kunnen zijn op de mate waarin hun emotie-uitingen overeenkomen met die van hun autochtoon-Nederlandse leeftijdsgenoten. Ten tweede is het de vraag of emotie-uitingen van adolescenten vergelijkbaar zijn met die van de kinderen in het huidige onderzoek. Met name tijdens de adolescentie identificeren veel biculturele adolescenten zich met de cultuur van hun ouders (o.a. Phinney, 1990). Worden de verschillen in uitingsvormen tussen Marokkaans-Nederlandse en autochtoon-Nederlandse adolescenten daardoor groter of minder groot?

Concluderend suggereren de resultaten dat verschillen in boosheidsuitingen tussen culturele groepen niet eenduidig zijn. Bepaalde uitingsvormen komen overeen tussen de groepen, terwijl andere verschillen. In tegenstelling tot de gedachte dat Marokkaans-Nederlandse jongeren zich snel aangevallen voelen en agressieve houdingen aannemen, geven onze resultaten juist aan dat Marokkaans-Nederlandse kinderen minder vaak hun boosheid op een directe manier zouden uiten dan autochtoon-Nederlandse kinderen, althans tegenover vrienden. Mogelijk is dat omdat ze dan een negatief gevolg voor de vriendschap verwachten.

Wij hopen in de toekomst meer uitspraken te kunnen doen over de invloed van cultuur, op basis van onderzoek onder Marokkaanse jongeren woonachtig in Marokko.

Literatuur

- Bender, A., Spada, H., Seitz, S., Swoboda, H., & Traber, S. (2007). Anger and rank in Tonga and Germany: Cognition, emotion, and context. *Ethos*, 35, 196-234.
- Cole, P. M., Bruschi, C. J., & Tamang, B. L. (2002). Cultural differences in children's emotional reactions to difficult situations. *Child Development*, 73, 983-996.
- Crul, M. (2000). *De sleutel tot succes: over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Gelfand, M. J., Nishii, J. H., & Raver, J. L. (2006). On the nature and importance of cultural tightness-looseness. *Journal of Applied Psychology*, 91, 1225-1244.

- Huiberts, A., Meeus, W., Oosterwegel, A., & Vollebergh, W. (2002). Etnische verschillen in verbondenheid met ouders en gedragsautonomie. *Pedagogiek*, 17, 233-249.
- Huiberts, A., Vollebergh, W., & Meeus, W. (1999). Individualisme en collectivisme bij Nederlandse, Turkse en Marokkaanse jongeren. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 38, 342-356.
- Jenkins, J. M., & Ball, S. (2000). Distinguishing between negative emotions: Children's understanding of the social-regulatory aspects of emotion. *Cognition and Emotion*, 14, 261-282.
- Kerr, M. A., & Schneider, B. H. (2008). Anger expression in children and adolescents: A review of empirical literature. *Clinical Psychology Review*, 28, 559-577.
- Kitayama, S., Markus, H. R., & Kurokawa, M. (2000). Culture, emotion, and well-being: Good feelings in Japan and the United States. *Cognition and Emotion*, 14, 93-124.
- Linden, W., Hogan, B. E., Rutledge, T., Chawla, A., Lenz, J. W., & Leung, D. (2003). There is more to anger coping than 'in' or 'out.' *Emotion*, 3, 12-29.
- Markus, H. R., & Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 98, 224-253.
- Meeus, W., Pels, T., & Vollebergh, W. (1999). Etnische verschillen, ouders en leeftijdsgenoten. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 38, 357-368.
- Nabben, T., Yeşilgöz, B., & Korf, D. J. (2006). *Van Allah tot prada. Identiteit, leefstijl en geloofsbeleving van jonge Marokkanen en Turken*. Forum: Utrecht.
- Novin, S., Banjeree, R., Dadhkah, A., & Rieffe, C. (2009). Self-reported use of display use in the Netherlands and Iran: Evidence for sociocultural influence. *Social Development*, 18, 397-411.
- Novin, S., & Rieffe, C. (2006). Het uiten en ervaren van emoties bij Marokkaans-Nederlandse en autochtoon Nederlandse kinderen. *Kind en Adolescent*, 27, 169-179.
- Parker, E., Hubbard, J., Ramsden, S., Relyea, N., Dearing, K., Smithmyer, C., e.a. (2001). Children's use and knowledge of display rules for anger following hypothetical vignettes versus following live peer interaction. *Social Development*, 10, 528-557.
- Pellegrini, A. D. (2002). Affiliative and aggressive dimensions of dominance and possible functions during early adolescence. *Aggression and Violent Behaviour*, 7, 21-31.
- Pels, T. (1991). *Marokkaanse kleuters en hun culturele kapitaal: Opvoeden en leren in het gezin en op school*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Pels, T. (1998). *Marokkaanse gezinnen in Nederland: de creatie van een nieuw bestaan*. Assen: Van Gorcum.
- Phalet, K., Vanlotringen, C., & Entzinger, H. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: ERCOMER.
- Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 108, 499-514.
- Rieffe, C., & Meerum Terwogt, M. (2006). Anger communication in deaf children. *Cognition and Emotion*, 20, 1261-1273.
- Rispens, J., Hermans, J. M. A., & Meeus, W. H. J. (1996). *Opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Saarni, C. (1999). *The development of emotional competence*. New York: Guilford Press.
- Schwartz, S. H. (2004). Mapping and interpreting cultural differences around the world. In H. Vincken, J. Soeters, & P. Ester (Eds.), *Comparing cultures, dimensions of culture in a comparative perspective* (pp. 43-73). Leiden: Brill.
- Stevens, G. W. J. M., Pels, T., Bengi-Arslan, L., Verhulst, F. C., Vollebergh, W. A. M., & Crijnen, A. A. M. (2003). Parent, teacher and self reported problem behavior in the Netherlands: comparing Moroccan immigrant with Dutch and with Turkish immigrant children and adolescents. *Social Psychiatry Psychiatric Epidemiology*, 38, 576-585.

- Von Salisch, M., & Vogelgesang, J. (2005). Anger regulation among friends: Assessment and development from childhood to adolescence. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22, 837-855.
- Zahn-Waxler, C., Friedman, R. J., Cole, P. M., Mizuta, I., & Hiruma, N. (1996). Japanese and United States preschool children's responses to conflict and distress. *Child Development*, 67, 2462-2477.